
حلاج نامه
روزگار، احوال، و آثار

پژوهشگر
محمدرضا قنبری

انتشارات سخن، تهران

سرشناسه	: قنبری، محمدرضا، ۱۳۱۰-
عنوان و نام پدیدآور	: حلاج‌نامه: روزگار، احوال و آثار.
مشخصات نشر	: پژوهش و نگارش محمدرضا قنبری
مشخصات ظاهری	: تهران: نشر سخن، ۱۳۹۸.
شابک	: ۳۸۴ص.
وضعیت فهرست‌نویسی	: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۹۸۲-۰
موضوع	: فیبا
موضوع	: حلاج، حسین بن منصور، ۲۳۴-۳۰۹ق.
موضوع	: تصوف
موضوع	: Sufism
رده‌بندی کنگره	: BP ۲۷۸/۴
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷/۸۹۲۴
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۹۷۵۵۹۹

کتابخانه سخن

تهران، خیابان انقلاب، خیابان رسالت، ماه، خیابان وحید نظری، شماره ۴۸
تلفن: ۶۶۹۵۳۸۰۴، ۶۶۹۵۳۸۰۵ فکس: ۶۶۴۰۵۰۶۲

www.sokhanpub.com
E-mail: info@sokhanpub.com

♦
حلاج‌نامه

روزگار، احوال، و آثار

پژوهش و نگارش: محمدرضا قنبری

ویراستار: مینا مهید راد

خوشنویس: استاد مهدی فلاح

لیتوگرافی: صدف چاپ: آزاده

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۹ تیراژ: ۱۱۰۰ نسخه

همه حقوق محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۹۸۲-۰

♦
تلفن تماس برای تحویل کتاب در منزل یا محل کار: ۶۶۹۵۳۸۰۴-۵

فروش آنلاین و پشتیبانی سایت: ۶۶۹۵۲۹۹۶

فهرست مطالب

فصل اول: بنیان تصوف	قصه پردازی صوفیانه	۲۱
حقیقت تصوف	سقا امام (ع)	۲۱
تصوف زهد	ستفاده از روحانیت پیامبر و امام (ع)	۲۳
نمونه های شاخص	داوری ریسندگان نامه دانشوران ناصری	۲۴
حسن بصری	ابراهیم احرار	۲۴
گفت و گوی حسن بصری و امیرالمؤمنین (ع)	داستان زاهد رومی	۲۵
محاکات حسن بصری و امام حسن (ع)	شاهزادگان و امیران تصوف	۲۶
گفت و گوی حسن بصری و امام باقر (ع)	شقیق بلخی	۲۶
درشت گویی حسن بصری	ابوبکر کتانی	۲۷
حسن بصری ستایشگر حجاج بن یوسف	همسویی با کتاب و سنت	۲۸
مناسبات حسن بصری و حاکمان اموی	فقه صرفیه	۲۸
معروف کرخی	خرقه پوشی	۲۸
دریانی امام رضا (ع)	قول ابن ابی الحدید	۲۹
قول شاه نعمت الله ولی		۲۵
بایزید بسطامی		۲۱
بایزید و علم آموزی از امام صادق (ع)		۲۱
فصل دوم: عصر حلاج		
	نقش زمان و مکان	۳۱

۵۸	خودبزرگ‌بینی مقتدر
۵۸	دوران رواج مصادره و استرداد اموال
۵۹	آیینة حکومت مقتدر
۶۰	نقش جنبش‌های اجتماعی
۶۲	شورش‌های مردمی
۶۳	گرانی و احتکار
۶۴	هجو کارگزاران حکومت مقتدر
۶۵	حامد بن عباس
۶۶	فرجام کار محسن بن فرات
۶۶	غدر و خیانت عباسیان
۶۷	شعر ناصر خسرو
۶۸	خیزش قرامطه
۶۸	حفظ قدرت خودکامه
۶۹	رویاریویی علویان و عباسیان
۷۰	صاحب الزنج
۷۰	نامه بدیع الزمان همدانی
فصل سوم: حلاج و تشیع	
۷۳	میدان یاس
۷۳	اختلاف بنی هاشم و بنی عباس
۷۶	بنی عباس و امامان شیعه
۷۶	خوف و وحشت معاویه
۷۸	خروج شیعیان
۸۰	ترس بنی عباس از بنی هاشم
۸۱	خطبه ابوالعباس سفاح
۸۱	مظالم بنی عباس در سروده‌های شاعران
۸۳	عطش گرد کردن مال
۸۴	عصر طلایی و عصر انحطاط
۸۴	احتجاج نفس زکّیه با منصور دوانیقی
۹۲	داستان ابومسلم

۳۲	گوهر حکومت عباسیان
۳۳	حاکمان شهر هزار و یک شب
۳۳	دشمنی عباسیان با بنی هاشم
۳۴	مأمون مظهر خرد حاکمان عباسی
۳۵	یحیی بن اکثم
۳۷	آزار دانشوران
۳۷	قضای قاضی ابویوسف
۳۷	المقتدر بالله
۳۸	درم بیعت
۳۹	مزایده و نازات
۳۹	استیلای ترکان
۴۱	فساد در دستگاه عباسیان
۴۳	کرنش راوندی
۴۴	سخن‌پردازی خواجه نظام‌الملک
۴۴	گفتار المسترشد بالله
۴۵	خصایص حکومت المقتدر بالله
۴۵	دخالت زنان در امور حکومت
۴۸	فساد در قضای اسلامی
۴۸	نقش کنیز مادر خلیفه
۴۹	تن زدن دانشوران از مقام قضا
۴۹	مراقب الوزرا!
۵۰	انسداد فرهنگی
۵۰	قرن زوال خلافت
۵۱	وزرای بی‌کفایت
۵۱	ترس مقتدر از شیعیان
۵۱	پایان کار وزرای مقتدر
۵۳	آغاز آشفتنگی دولت بنی عباس
۵۴	اسراف و تبذیر
۵۴	دار الشجره!
۵۵	جوهر الخلافه!

۹۲	حکایت وزات ذکور	قول مؤلف تبصرة العوام	۱۲۴
۹۳	شیوه زمامداری عباسیان	نظر علی بن عیسی خاقانی وزیر دربار	۱۲۵
۹۵	قصه فاطمیان مصر	حلاج	۱۲۶
۹۶	تشکیک در نسب فاطمیان	روایت ماسینیون از دادگاه حلاج	۱۲۷
۹۷	فرجام حکومت عباسیان	جایگاه حج در معارف تصوف	۱۲۷
۹۸	تمهید خواجه نصیرالدین طوسی	قول ابوسعید ابوالخیر	۱۲۸
۱۰۰	ترکان غازی	نظر ابوالحسن خرقانی	۱۲۸
۱۰۱	اعتقاد بزرگان شیعه در حق حلاج	دیدگاه عبدالله بن مبارک	۱۲۹
۱۰۲	ابوسهل نوبختی	قول بایزید بسطامی	۱۳۰
۱۰۳	تفسیر عرفانی روح از قرآن	نظر ابوبکر شبلی	۱۳۰
۱۰۴	معروفیت حلاج شیخ	کلام پسر حافی	۱۳۰
۱۰۵	انگیزه‌های سیاسی صلح حلاج	اقوال دیگر مشایخ	۱۳۲
۱۰۵	پیوند خیزش‌های مردمی از تشیع	روایت جنید بغدادی	۱۳۳
۱۰۶	تحلیل بطروشفسکی	فرضه حج در سروده مولوی	۱۳۴
۱۰۷	محمد بن کرام سیستانی	حج در کلام ناصر خسرو	۱۳۵
۱۰۷	سرگذشت شلمغانی معروف به ابن عزافر	کعبه در سروده حافظ	۱۳۵
۱۰۸	توقیع در لعن حلاج	کلام فانی	۱۳۶
۱۱۱	نقل شیعیان در پایان کار حلاج	رب عین القضاة همدانی	۱۳۶
۱۱۳	اقبال عمومی حلاج	نظر شیخ عبدالقادر گیلانی	۱۳۸
۱۱۴	پایمردی یاران حلاج	روایت معانی	۱۳۸
۱۱۵	خراسان در کانون توجه عباسیان	قول شیخ ابن عزال	۱۳۸
۱۱۵	روایت ابوریحان بیرونی درباره حلاج	حج عین القضاة	۱۳۹
۱۱۸	قول مؤلف الفهرست	دیدگاه ابونصر سراج رسی	۱۴۰
۱۱۹	گزارش طبری	روایت هجویری	۱۴۰
۱۱۹	روایت صولی	رستاخیز کلمات در تفاهات کعبه ظاهر و	۱۴۲
۱۲۰	داستان حلاج با آل نوبخت	باطن	۱۴۳
۱۲۱	کشتگان فتوا	حج عوام و حج خواص	۱۴۴
		حج حلاج، حجتی دیگر	۱۴۶
		حج در سروده شاعران عرب	۱۴۸
		هواداری ایرانیان از خاندان پیامبر	
۱۲۳	فصل چهارم: اتهام حلاج		
	فرضه حج، اساس اتهام حلاج		

احتجاج المعتضد بالله با ابوفوارس ۱۴۹	مناسبات قشیری و ابوسعید ابوالخیر ۱۷۹
داستان جعد بن درهم ۱۵۰	رفوکاری ماسینیون ۱۸۰
فتاوی فقیهان در کشتن حلاج ۱۵۱	قول خواجه عبدالله انصاری ۱۸۰
انگیزه شخصی حامد بن عباس در واقعه حلاج ۱۵۲	دیدگاه هجویری ۱۸۲
سیاست خلفا پس از کشتن حلاج ۱۵۵	اقوال مشایخ دیگر ۱۸۴
روایت اصطخری ۱۵۶	شیخ ابوعبدالله ابن خفیف ۱۸۵
دلیل صوابانه کشتن حلاج ۱۵۷	شیخ شهاب‌الدین یحیی سهروردی ۱۸۶
اتهام خیال‌شناسی اسرار الهی ۱۵۷	امام محمد غزالی ۱۸۶
قول مؤلف تفسیر کشف الاسرار ۱۵۸	شیخ ابواسحاق کازرونی ۱۸۸
روایت شارح کتاب تعرف ۱۵۹	عبدالرحمن جامی ۱۸۹
روایت شبلی ۱۶۰	نکوهشگران؛ ابن جوزی ۱۸۹
گزارش خواجه عبدالله انصاری ۱۶۰	قول مؤلف تبصرة العوام ۱۹۱
قول شیخ احمد جام ۱۶۱	دانش حلاج ۱۹۳
افشای سرّ از سوی ابن عربی ۱۶۱	مؤافقان شیعی حلاج ۱۹۴
افشای سرّ در تحقیقات فرنگی ۱۶۳	
همسانی باورهای حلاجی با مسیحیت ۱۶۴	
دیدگاه حمید عنایت ۱۶۶	
نظر آن ماری شیمل ۱۶۶	
تعبیر عرفانی عین‌القضات در قتل حلاج ۱۶۷	
مقوله افشای سرّ در سروده شاعران ۱۶۷	
روایات کهن تر قضیه حلاج ۱۶۸	
حلاج شهید مطالبات سیاسی ۱۷۰	
شیوه دستگیری حلاج ۱۷۲	
سیاست فرهنگی خلفا پس از دار زدن حلاج ۱۷۳	
شعر استاد شفیعی کدکنی در باب حلاج ۱۷۴	

فصل ششم: ابن عربی و حلاج

نقش ابن عربی در عرفان اسلامی ۱۹۷	فصل پنجم: ستایشگران و نکوهشگران ۱۷۸
سرت‌آلیفات ابن عربی ۱۹۸	اهل توقف ۱۷۸
ابن عربی و شیخ شهاب‌الدین عمر سهروردی ۱۹۹	نظر قشیری ۱۷۸
کتاب ترجمان‌الشمس ۱۹۹	
همسانی آرای حلاج و ابن عربی در باب ابلیس ۲۰۱	
اتهام‌های مشابه؛ بدعت و الحاد و زندقه ۲۰۲	
معتقدات ابن عربی ۲۰۲	
انواع ولایت ۲۰۴	
ردای ختم ولایت ۲۰۴	
قول شیخ علی عرب نهاوندی ۲۰۵	
مذهب ابن عربی ۲۰۶	
پیشوای اهل تأویل ۲۰۸	

۲۴۰	صحو و سکر	۲۰۹	شعر شیخ محمود شبستری
۲۴۱	قول استاد فروزانفر	۲۱۰	بافته‌های ابن عربی
۲۴۲	محاکات شیخ علاءالدوله سمنانی	۲۱۰	دیدگاه استاد شفیعی کدکنی
۲۴۲	حلول و اتحاد	۲۱۱	وحدت وجود در کلام حلاج و ابن عربی
۲۴۳	روایت عزیزالدین نسفی	۲۱۲	دشوارنویسی آنان
۲۴۴	شعر خواجه نصیرالدین طوسی	۲۱۳	نقد شیوه نگارش ایشان
۲۴۵	تصوف حلاجی	۲۱۳	ابن عربی و ابن رشد

فصل نهم: تقدیس ابلیس

۲۴۷	اوصاف ابلیس	۲۱۵	روایت ذهبی در میزان الاعتدال
۲۴۸	رساله ابن عربی	۲۱۷	نظر غزالی در باب کشف و شهود
۲۴۹	روایت حلاج	۲۱۸	نقش حاکمان در شرش موهومات
۲۵۰	شرح روزبهان بقلی	۲۱۹	مناظرات صوفیانه امیران
۲۵۱	قول عین القضاة همدانی		دیدگاه استاد شمس الدین عسکری در نقد ابن عربی

فصل هفتم: کرامات حلاج

۲۵۲	روایت میدی	۲۲۰	شرح مؤلف بیان الادیان
۲۵۵	شرح محمود شبستری	۲۲۶	قول نهرجوری در کرامات حلاج
۲۵۵	گفت‌وگوی بایزید و ابلیس	۲۲۷	قول مؤلف آثار البلاد
۲۵۶	نظر معاصرین	۲۲۷	گستره کرامات حلاج
۲۵۸	وساطت برتن	۲۲۸	روایت عطار
۲۵۹	روایت عطار در مصداق نامه	۲۲۹	تلخیص براون از کرامات حلاج
۲۶۱	قول شیخ احمد غزالی	۲۳۱	گزارش عریب بن سعد قرطبی
۲۶۲	گفت‌وگوی ابوسعید ابراهیم	۲۳۲	کرامات طنزآمیز!
۲۶۳	شعر بشار بن برد	۲۳۳	زننده گردانیدن پرنده مرده!
۲۶۳	ابلیس در کلام مولوی	۲۳۴	قول ابن خفای اصطربابی
۲۶۵	دیدار موسی (ع) و ابلیس		
۲۶۶	روایت جامی در سبحة الابرار		
۲۶۷	قول روزبهان بقلی		

فصل هشتم: وحدت وجود

		۲۳۷	شرح اصطلاح
		۲۳۸	شعر حلاج
۲۶۹	قول ابن عربی	۲۳۹	شطیح انالحنق

فصل دهم: تطهیر فرعون

پیشگفتار

به نام خداوند جان و خرد

کزین برتر اندیشه برنگذرد

اصل و اساس این پژوهش، آراء، افکار و شیخ احوال شیخ نامدار تصوف، حسین بن منصور حلاج، با عنوان حلاج‌نامه بود که در نهایت به ر. غ. ان: کاروند تصوف در سه جلد - تصوف و تاریخ، تأملات و تمهیدات، و کرامات و مقامات - و شرح زندگانی و آراء و آثار حلاج در یک جلد مجزا گردید. به همین دلیل، کتاب‌شناسی نه‌سالی که برای مجموعه چهارجلدی کار تدوین یافته، در پایان هر دو اثر آمده و در مراجع آن یکدو عنوان اثر ملحوظ نظر باشد، چنان‌که مقدمه واحد در پیشانی هر دو کتاب آمده است؛ دو عنوانی که به شکلی ناگزیر با یکدیگر پیوند موضوعی دارند. در واقع از منظری می‌توان سه جلد کاروند تصوف را به‌نوعی میراث حلاج و امثال و اقران او به‌شمار آورد که در بستر تاریخ به شکل‌ها و شیوه‌های گوناگون رخ نموده است.

بدون تردید نام و نشانی دقیق منابع در کتاب‌شناسی توصیفی به‌صورت مستقل که دربرگیرنده هر چهار جلد اثر می‌باشد کمک‌کار کتاب‌شناسان و اهل تحقیق نیز خواهد بود. مدار اصلی پژوهش، تأملات شخصی نگارنده دربارهٔ مقولهٔ پیچیده‌ای به نام تصوف

بوده که در طول قرن‌ها همچنان دچار دگردیسی‌های پیاپی است و از تکاپویی شگفت در همگون‌سازی خود با دنیای مدرن بهره می‌برد.

نویسنده در این تحقیق به دنبال پاسخ به سؤالاتی بوده که همواره ذهن و ضمیر او را در سیطره و تصرف خود داشته است؛ اگر در این کار نیز همانند کار پیشین — خیام‌نامه — انبوه موضوعات پراکنده و یافتن پاسخی درخور برای آن‌ها به نظمی قابل پذیرش نزدیک شده باشد، زهی توفیق! و اگر از عهده همین اندک نیز برنیامده باشد: العذر عند کرام الناس مقرون، هر چند که صاحب این قلم آن‌گونه که در سروده بزرگ‌بانوی شعر پارسی خانم پروین اعتصامی آمده به گمان نیک خوانندگان طمع محمود می‌ورزد:

امید هست که سارا آتش بپذیرند به کارگاه عمل هر چه بود کاری بود

آفاق تحقیق و تتبع ندارند در این پژوهش به «تصوف تاریخی» راجع است و نه «تاریخ تصوف»، که بیش از هزار سال است که درباره عنوان اخیر نوشته‌اند و همچنان می‌نویسند؛ از بزرگانی چون ابرو عبد الرحمن سلسی و خواجه عبدالله انصاری گرفته تا قشیری و هجویری و جامی و به روزگار برناتر، حاج زین العابدین شیروانی و رضاقلی خان هدایت و محمد معصوم شیرازی مشهور به «معصوم علی‌شاه» و بسیاری دیگر.

در میانه پژوهش، چند گاهی به دلیل بیماری دیرپای مسرم ایستایی پیش آمد، به نوعی که از ادامه کار بازماندم ولی با تشویق همواره همکاران را از سر گرفتم. این وقفه‌های گاه طولانی محسناتی هم داشت و دسترسی به برخی تحقیقات جدیدتر را که در سال‌های اخیر طبع و نشر گردیده ممکن ساخت.

ارجاع به چاپ‌های مختلف و متعدد یک اثر نیز بیشتر برای آن بوده که دایره دسترسی به اصل آثار استنادی برای نسل‌های مختلف گسترده‌تر گردد؛ هرچند که گاه سفرهای ناگزیر و بُعد مسافت جغرافیایی و دوری از کتابخانه شخصی هم تأثیرگذار بوده است. اشعار و عبارات عربی تا آن‌جا که دانش اندک نگارنده اجازه می‌داد به پارسی برگردانیده شد تا دانشجویان را به کار آید و فایده آن عام‌تر گردد. استادان و بزرگان از اهل تحقیق و دیگر عزیزان به‌ویژه منتقدان جوان‌تر اگر خطایی دیدند بر ما ببخشایند که

این تهیدست بازار دانش، بدون هرگونه فروتنی، هیچ‌کسی است که هیچ نمی‌داند:

ما خود افتادگان مسکینیم حاجت تیغ برکشیدن نیست

همین که موارد خطا و اشتباه را که در کارهایی این چنین تا حدودی ناگزیر می‌نماید به نشانی ناشر یا در نقدهای عالمانه‌ای که می‌نویسند به این ناچیز گوشزد نمایند متی است که بر او می‌گذارند و به صحت و درستی کار او مدد می‌رسانند. خداوند پیشاپیش به همه آنان پاداش نیک عطا فرماید!

دریغ است این مقدمه بدون سپاسگزاری از برخی همراهان هم‌دل پایان پذیرد:

— از دوستان گرامی دکتر مجید باوندین سروش، هوشنگ دیده‌بان، و زنده‌یاد دکتر محمد قادسی که از تشجیع و تشریق نگارنده بازنايستادند و تا به آخر پیگیر پیشرفت کار بودند.
— از پروین عزیزم که حتی در روزهای سخت بیماری و جراحی سنگین، با لبخندی رنگ‌پریده که آمیزه‌ای از درد و استیلا را در آن دید با جمله «کار حلاج‌نامه به کجا رسید؟» عزمم را جزم، و برای ادامه کار تیر و توانی ده چندان می‌بخشید.
— از فرزندان نازنینم: نوشین، رضا، و مهرداد که پیگیری مداوم، و گاه ترجمه منابع لاتین، مددکار بوده‌اند.

— از همکارم سرکار خانم مینا مهبد راد که ویرایش اثر را در شکل آراسته آن مرهون همت شایسته و دقت بایسته اوست.

— از جناب آقای سینا حاجی آقاجانی، مدیر انتشارات سینا دار، که در شرایط دشوار، در آماده‌سازی کتاب اهتمام تام کرد.

— از مدیر محترم انتشارات سخن، جناب آقای اصغر علمی، که در طول این چند سال در هر دیدار با اشتیاق فراوان پیگیر اتمام کار و نشر آن بودند.

و سپاس نخستین و پسین خداوند راست!

محمدرضا قنبری

مهر ۱۳۹۷ - تهران